

Basqal toponimi, tarixi, etnomemarılığı və ona bağlı şəhərsalma elementləri

Nasib Zeynalov,

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun dissertantı

E-mail: faberit@list.ru

Basqalın tarixini onun onomastik vahidi olan Basqal toponimi ilə bağlamağa çalışsaq, toponimin morfoloji açılışından zəngin xronoloji dövrləşmələrin mövcudluğunu müəyyən etmiş olarıq. Hələlik zəngin xronoloji dövrləşmələri sinifləndirməyə keçmədən "Basqal" onomastik vahidini ümumi olaraq toponim, hidrotoponim, etnotoponim, geotoponim və bəzənsə teomifoloji (dini-mifoloji) toponim kimi yarlıqlandıraçaq hansı mənə kasb etdiyinə fikir yönəldək.

Toponim kimi nəzərdən keçirdikdə: Miryavər Hüseynov bu yaxınlarda çapdan çıxan "Ulu Vətənim Basqal" adlı kitabında mərhum akademik Ziya Bünyadova və sənətşünas alim Qazanfər Əlizadəyə istinadən "Basqal" toponiminin təmiz türk sözü olduğu və "qala bas", "qala qur", "qala yarat", "qala ucalt" ("bas qala") mənasını ifadə etdiyini yazır.

Bundan savayı, məsələn, araşdırıcılardan başqa bir qrupu "Basqal" sözünün "Pasqala" (yəni "gizli qala") sözündən əmələ gəldiyini bildirir.

Uzun illər tədqiqat aparən dilçi alim Sevda Qasımova "İsmayılı – etnoloqistik yaddaş" kitabında bu toponimə tarixi və linqvistik faktlar kontekstindən daha geniş baxış etmişdir. Həmin kitabda bu toponimin etimoloji baxımdan daha çox etnonim olması fikri üzərində dayanılır və daha sonra bu etnonimin hansı etnoslarla bağlılığı nəzərdən keçirilir. Müəllif özündən öncəki tədqiqatçıların fikirlərinə əsasən, paleotoponimin izahına başlayır və oradakı "qal" sözüə və hissəciyinə istinadən komponentin "qala" olması qənaəti üzərində dayanır, türk xalqlarının yaşadığı ərazilərdə qala komponentli toponimlərə tez-tez rast gəlinməsi fikrini irəli sürür. Bu komponentlə bağlı yaranan müxtəlif analogi toponimləri misal çəkir, ərəb və fars dillərində bu sözün "təpa", "təpə üstündə titkəmiş qəs" mənasını ifadə etdiyini söyləyir. Əlbəttə, türkdillə xalqların yaşadığı ərazilərdə də "qala" komponentli çoxlu sayda toponimin olması onu göstərir ki, bu söz çox uzaq keçmişdə türk dillərinə də keçmişdir.

Hidrotoponim baxış bucağında: elmi ədəbiyyatda "Basqal" toponiminin tamamilə fərqli yozumları mövcuddur. Bəzi araşdırıcılar isə bəhs edilən toponimin türk dillərindəki "basqı" (mənbə və ya bulaq mənasında) və "yal" (yəni, dağ yalı) sözlərindən ibarət olmaqla, "yaldakı bulaq" və ya "bulaq olan yal" mənası bildirdiyini söyləyirlər. Doğrusu, bu yozum Basqalın təbii-coğrafi şəraitinə daha çox uyğun gəlir və ərazidə çoxlu qaynayan dağ bulaqlarının varlığı izahı daha da qüvvətləndirir.

Tərəfimdən irəli sürülən maraqlı və bir qədər də ritorik mülahizəyə dayansaq, "Basqal" toponimi üçün fərqli entropiyalı (çevrilməli) izah alarıq. Belə ki, tarixdən də bilindiği üzrə su hövzələri, çay ətrafı zonalarının yaşayış üçün ən əlverişli hesab edilməsi faktına əsaslanaraq, burada da yaşayan xalq və ya etnosun Basqal çayının hidronimini nomina (lat–isim, ad) olaraq qəbulu fikri də məntiqə uyğundur.

Etnotoponim kimi nəzər yetirilsə, başqa bir tədqiqatda "Basqal" etnotoponim və ya etnonim hesab edilir və burada yaşayan etnosun, xalqın adı ilə bağlanılır. Belə ki, "Basqal" sözünün birinci komponenti "bas" haqqında izahların müxtəlif ola biləcəyi fikrini irəli sürərək komponentin geniş etnotoponimik izahı verilir. Q.Vorosilin "Qafqaz Albaniyası" kitabında barsil tayfasından bəhs edildiyini söyləyir: "VI yüzilliyin 70-ci illərindən Şimali Albaniyada və Dağıstanda ağalığ mövqeyi xəzərlərin əlində idi. Xəzər birliyi yaranmışdı ki, bura xəzərlərin özündən başqa savır-suvarların qalıqları, eləcə də bolqarların (çox güman ki, beləncərlər də onlardır), eləcə də bolqarların səməndərlər kimi xırda qrupları daxil idilər. Onların hamısı xəzərlər adlanırdı".

Geotoponim kimi ələ aldıqda: hesab edirik ki, bu yozumların hələlik son qənaət kimi qəbulu təzdir. Arxeoloq Qafar Cəbiyev tarixçilər, dilçilər, onomastika ilə bilavasitə məşğul olan müxtəssislərin "Basqal" toponiminin elmi cəhətdən izahı barədə qəti sözü hələ bundan sonra söyləyəcəklərini bildirir. Hələlikə təkcə onu deyə bilərik ki, "Basqal" toponiminin haqqıqətən də məhz türk mənşəli toponim olduğunu düşünmək üçün elmi və məntiqi əsaslar daha çoxdur. Çox ola bilsin, bu sözün qədim türk mənşəli toponimlər olan "Moğal", "Baykal", "Ural", "Abdal", "Niya" sözləri ilə zahiri oxşarlıqları da təsadüfi deyildir və analogi oxşarlıqları nəzərə alaraq bu paralellər işığında da tədqiqatların aparılması mütləqdir.

Teomifoloji (dini-mifoloji) toponim olaraq Şakir Həməzəyev (Şakir Qabissanlı) yarı fəlsəfi-etnoqrafik səpkili "Toponimlərin açılmayan sirləri" kitabında bu toponimə bir qədər dini-mifoloji və etnofəlsəfi yöndən müəyyən izahlar verməyə çalışmışdır. Müəllifin fikrincə, Basqal (Basqal) çoxmənalı sözlər mahiyyətinə bağlı nomina hesab edilir. Dilimizdə Basqal kimi səslənsə də, lüğəti mənası ilə "Basqal" formasında yazılır. Nomina iki hissəciyə ayrılmaqla "Bas" və "Qall" söz tərkibinə bölünür; Bas – göndərmə, yollama, diril(t)mə, oyanma, səbəb olma; Bas(a) – çox xeyirli; Qall – söz-söhbət, danışmaq, hayküy, səbəb olma; Qall – əritmə (metalaritmə) kimi xaos entropiyalı (çevrilməli) izahların verildiyi bildirilir. Daha sonra müəllif bu xao-

tik çevrilməli izahlara bir qədər aydınlıq gətirməyə çalışır. Belə ki, "Bas – göndərmə, yollama, diril(t)mə, oyanma, səbəb olma" – dinə bağlı məfhum sayılır və yozuma dünyanın ilk təkəllahı dinindən – İbrahim dinindən başlanılaraq Basqal ərazisinin "Lahhac" (lahic), Baba dağı, Həzrət baba, Nuh dağı, Nuh babanın yanında durduğuna əsaslanaraq bütperastlıkdən uzaqlaşmış təkəllahlığa qayıtmaq kimi; "Qal – söz-söhbət, danışmaq, hay-küya səbəb olma" isə dinin zühuruna bağlanılaraq teomifoloji mücərrəd tərzdə izah edilir. Daha sonrakı "Bas(a) – çox xeyirli" komponentini müəllif qısa lüğəvi izahda versə də, ətraflı açıqlamaya getmədiyi görülməkdədir. Çox güman ki, burada "Bas(a)" komponentini "çox xeyirli" yer, ərazi mənasında işlətməyi düşünüb. "Qall – əritmə" mənasıyla isə metaləritmənin, dəmirçiliyin ilkin işartılarını əsas gətirib, ümumi olaraq iki komponenti bir yerdə yozumlamağa çalışmaq sivilizasiyanın başlanğıcını "Basqal" adı ilə özündə cəmləşdirdiyini, cəmiyyətin təşəkkülünün bu məkana bağlılığını güman edən müəllif nominanı da həmin mənada aydınlaşdırmağa çalışıb.

Kök etibarilə Basqalın "qal" "qala" sözünün hərfi baxımdan təhriflənmiş versiyası olaraq ələ qala ilə eynimənalı sintaktik kökdən gəlmə söz kimi yozulması və "qala qur, qala ucalt" kimi sözlərə bağlanması (3). Hətta toponimin özü belə bu ərazilərdə qalib toplanmış, yığılmış, bir xeyli maddi-mədəniyyət nümunələrinin torpaq altında və üstündə mövcudiyatını qoruyub saxlamasını, qəsəbənin tarixinə dair özündə bir qədərlik ruzigarı əsirdiyini vurğulamaqdadır.

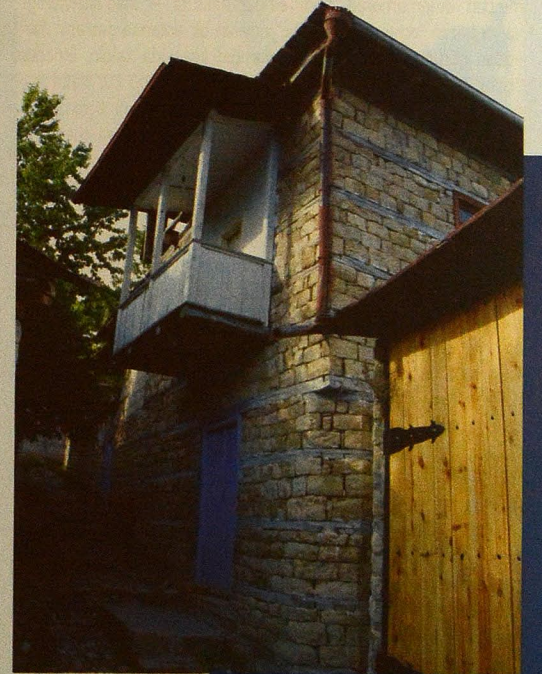
Bölgənin ümumi keçmişinə nəzərən Basqalın tarixinin antik dövr, orta əsr və alban dövrlərinə bölünməsi ərazinin tarixinə dair zəngin qeydlərin olduğunu ortaya qoyur. Antik, orta əsr və alban dövrlərinə təsadüf edən tarixi inkişaf mərhələsi haqqında məlumatların bir qismi bəzi qədim tarixi salnamələrin qeydlərindən və ya o dövrün ümumi tarixi vilayəti adlanması, digər qismi isə Basqalın da tarixçilərin fikrincə, hələ IV yüzillikdən mövcudluğu, qəsəbənin yerləşdiyi indiki ərazinin qədim Alban dövlətinin hüdudu daxilində olmasına dələldir (6).

Bu qədimliyin ən yaxşı halda arxeologiya və etnoqrafiya elmi özünün maraqlı təcürbi-tədqiq metodları ilə meydanlarda boy göstərməsinə şərait yarda bilər. Çünki qədimlikdən danışdıqda insan faktorunu və adət-ənənələrini, yaşam-həyat tərzini və həmçinin dəfn xüsusiyyətlərini nəzər almadan hər hansı tarixi-arxeoloji abidəyə yönəlmək qəbahət sayılırdı. Odur ki qısa da olsa onomastikanın vasitəsilə dilçiliyin və bir az da etnoqrafiyanın verdiyi bilgiləri dəyərləndirdikdə ərazinin tarixi barədə açılacaq qapılara hansı yöndən daha münasib çata biləcəyi haqqında fikir yaratmağa çalışılır. Dilçilik ilə etnoqrafiyanın vahdatı olmadan bu ərazilərin tarixinə dair xəbərlərə, birbaşa arxeologiyadan başlamaq müşkül məsələyə çevrilə bilər. Zənnimcə, müxtəlif sahəli elmlərin tədqiqat predmetlərindən bir ərazi üçün bir xeyli məlumat-bilgi əldə edilmiş və edilməkdədir. Hansı ki arxeoloji abidələr kimi qədim

ərazilərin əsas məlumatverici tədqiqat sahələrindən olan nekropol- lar üzərində aparılan araşdırma və tədqiq işləri etnoqrafik baxımdan bir xeyli informasiyavermə gücünə malikdir. Belə ki, Basqaldakı "Düzan" qəbiristanlığı tarixçilər üçün canlı tarixdir. Burada 400–500 il, hətta daha çox yaşlı olan qəbirlərə rast gəlmək mümkündür (2). Dəfn olunanların kimliyi, sənəti, ölüm tarixi və sair məlumatlar yazılan məzarüstü daşlar, kitabələr çoxdur (1). Demək, bunlar üzərində aparılan tədqiqat işləri arxeoloji tarix baxımdan nə dərəcədə zəngin bilgi versə, etnoqrafik anlamda da bir xeyli zəngin materialların toplanmasına vasitəçi olacaqdır.

Basqal İsmayılı rayonunun tabeliyindəki qoruq ərazisinə daxil olan qəsəbədir. Buranın qoruq elan edilməsində etnoqrafiya təmsalında ərazi əhalisinin adət-ənənəsi, yaşam tərzli ilə yanaşı, inkişaf etmiş tikinti-inşaat sənəti fonunda memarlığının da rolu vardır. Ümumiyyətlə, memarlıq elə bir sənət sahəsidir ki, kənar sənət növləri ilə ahəngdar şəraitdə yaranır, inkişaf edir, özünün "şah əsər"ini yaradır.

Bütün bunları Basqal qəsəbəsində də müşahidə etmək mümkündür. Yiğcam anlamda qəsəbənin sadəlanlarla nizami və ya bəzən qeyri-nizami səsleşməkdə olan Basqal etnoqrafiya və memarlığının necə bir-birinə bağlılığını araşdırmağa başlasaq, məlum yarlıqlardan istifadəyə ehtiyac duyacağıq. Ehtiyac duyulan yarlıq etnoqrafiya və memarlığın lüğəvi tərkib etibarilə birləşməsindən əmələ gəlir. Yeni qəbul edilmiş yarlıq maddi mədəniyyət abidələrini ismləndirməklə kifayətlənməyib nəzəri memarlıqda yeni tipoloji təsnifatın yaranmasına da rəvac vermiş olur. Tipoloji təsnifat baxı-

mindən "etnomemarıq", yəni "etnoarxitektura" – "xalq memarıq" və ya bəzən "empirik memarıq" deyilən bir anlamla səsləşir. Yarıqdan göründüyü kimi etnomemarıqın əsasında xalqın, etnosun sosial həyatına vurğular vardır. Baxmayaraq ki bu cür ifadə forması tam lüğəvi tərkib etibarilə kəlmənin mənasını açmasa da, ümumi şəkildə sosial etnosun malik olduğu sənət və memarıq tandemindən söhbət açılır. Belə şərtlənmədə qədim dövrlərdən son dönmə tarixinə kimi qəsəbənin həyatında bir etnos quruluşunun malik olduğu memarıq-inşaat sənəti ab-havasının hökm sürdüyünü görmüş olarıq. Həmin xüsüsə addımbaş Basqalda özünü bürüzə verir. Bunları qəsəbənin memarıqında, şəhərsəlməsində daha aydın sezmək mümkündür. Qəsəbə ərazisində inşa edilən memarıq tikili və abidələri bütünlüklə etnomemarıq nümunələridir. Sözügedən etnomemarıq nümunələrinə spesifik oxşarlıqla Basqaldan savayı heç yerdə rastlamaq mümkün deyil. Belə ki, sinoptik (bənzər görünüşlü), heç bir yerdə rastlanması mümkün olmayan nümunələr etnomemarıqın spesifik xüsüsyyətlərini özündə xarakterizə etməkdədir. Xarakterizə olunan spesifik xüsüsyyətlər memarıq baxımından bəzən fərdi tikililərdə, bəzənsə ümumi şəhərsəlmədə özünü göstərir. Spesifik xüsüsyyətlərə nümunə kimi Basqalda hər kvartalda bulaqların olması göstərilə bilər. Çünki bulaqlar Basqal şəhərsəlməsi nəzdində qəsəbənin məhəllə etnosunun bir toplanış nöqtəsi, istinadverici yeri (cimcəsi) rolunu oynayır. Sizə qəsəbə şəhərsəlməsinin bir parçası olan "Basqal bulaqlarının" bir neçə yüz il bundan əvvəl tikilmiş qədim memarıq-sənətkarlıq nümunəsi olduğunu xatırlatmaq istərdim. Çox təəssüf ki, bəzi bulaqlar baxım-

sızlıq ucbatından və ya bərpa edilmədiyindən torpaq səthinə yaxın hissələrdə yolunu azmış, ya da insanlarımız tərəfindən antropogen təsirlərə məruz qoyulmaqla istiqaməti dəyişdirilərək evlərə köçürülmüşdür. Hazırda qismən də olsa mövcudluğunu saxlayan Basqal bulaqları – Qoşa bulaq, Mıçqohun, Hacı Cəbi bulağı, Hacı Qanı bulağı, An bulağı, İsitmə bulağı, Pəhpəh bulağı, Hüseyn bulağı, Əmrəki bulağı, Mancıqlı və sair bulaqlardır. Bəzi bulaqların suyu yayda buz kimi sərin, qışda ilıq olur (məsələn: Qoşabulaq). Saf bülür kimi, şəfa verən, həmişə gursulu bu tikililərin hər biri mədəniyyət, yəni memarıq abidəsidir və basqallıların təbircə desək, Yaradanın bızlərə verdiyi zəngin sərvətdir. Basqal bulaqları bu ərazidə yaşayan insanların mədəniyyətindən və tarixindən, genişqəblili və xoş əməli sahibli olmasından xəbər verir (4).

Dağ suyu bulaqlar vasitəsilə dağlardan süzülərək bizə gələnə qədər təmizlənilib, dadlı "saf su" halına düşür. Təəssüf ki Basqalda hər kvartalın, yəni yeni-yeni meydana gələn məhəllələrin də belə saf su ilə təminat imkanı yoxdur. Çox güman ki, bunun da səbəbi antropogen və təbii faktorlardan asılıdır (3).

Bulaqların Basqalın şəhərsəlməsində oynadığı roldan danışıq görürük ki, həqiqətən də təqribən kvartalın mərkəzində yerləşməsi və bir kvartalın digərindən ayrılmasına köməkliyi artıq bulaqların burada şəhərsəlmə sisteminin aktiv düyünlərindəndir. Başqa bir aktiv element isə məkanın qan damarları sayılan və nəhayət, kvartal və bulaqları bir-birinə kilidləyən küçələrdir. Basqalda hər tərəfdə daş səkili və döşəməli yollar vardır. Küçələr ərqonomik ölçü baxımından bir avtomobilin və ya at arabasının güclə keçə biləcəyi qədər

dar və dolanbacdır. Şəhərsəlmənin mövcud bu xüsüsyyətinə görə bəzən Basqalın içərişəhərlə müqayisə edirlər. Üzü qıblaya salınmış Basqal haqqında danışıqca adamın qəlbi qərribə duyğularla çırpınır. Bu kəndi əsrarəngiz memarıq və şəhərsəlmə xüsüsyyətlərinə görə qədim Xınalıqla, müqəddəs Məkkə ilə, küçələrin quruluşuna görə Azərbaycanda, Lerik, Makedoniyada Qocacıqla müqayisə etmək olar. Şəhərsəlmə və memarıq xüsüsyyəti baxımından Basqal sanki Xınalıq, Məkkəni özündə yaşadır. Basqalda küçə və meydanların quruluşuna göz gəzdirdikdə elə hiss olunur ki, Xınalıqın, Məkkənin hər hansı bir məhəlləsindən (5). Oxşarlıqlar çoxdur. Bu oxşarlıqlara görə Basqal qala şəhər olan içərişəhərə də bənzərlər. Doğrudur, Basqal bir qala şəhəri kimi inşa edilməmişdir. Lakin dağ yamacı boyunca "üzüm salxımı" tək sıralanmış 100-dək ev bir anlıq içərişəhərin pramidəl-strukturunu ilə oxşarlıq illüziyasını yaratsa belə, yəni də fərdi xüsüsədən dolayı müqayisələrin aparılmasının yeni cizgilərin ortaya çıxmasına yardımçı olacağı qənaətdəyəm (3). Dünənə, bu günə kimi şəhərsəlmədən danışıqda mövcud planın məkanda bir müstəvidə yerləşməsindən, küçə, məhəllə strukturunu nəzərdən keçirilir, məhəllə və onların birləşərək əmələ gətirdiyi kvartalın klassifikasiyasına uzanan bir araşdırma xətti seçilirdi. Bu sxematik plan ən azından Bakı kəndlərindən Qala, Nardaran, Buzovna və hətta paytaxtımızın daş yaddaşı, həmçinin şəhər içində şəhər olan, qala divarlarının sərhədi daxilindən baxdıqda paytaxtı özünə bayır sayan içərişəhər üçün də xarakterikdir. Yəni bu sxema-

tik planı bir az da dəqiqləşdirsək, küçə, məhəllə, məhəllə meydanları (bəzən məhəllə mərkəzləri də deyirlər. Hətta miqyasından asılı olaraq bazarların salınması ilə buranı bazar meydanı da adlandırlırlar) və küçələrin meydanlarla birləşərək əmələ gətirdiyi kvartal sistemindən ibarətdir. Sxemə Bakıya aid həldir. Bu gedişəti İsmayılly və nəhayət, Basqala tətbiq etsək, güman ki, qəsəbə üçün xarakterik olan, məhəllə mərkəzlərini əmələ gətirən bulaqları da əlavə etmək lazım gələcək.

Qəsəbənin ictimai tikililərindən savayı, fərdi yaşayış evlərində də etnomemarıq xüsüsyyəti vardır. Fərdi yaşayış evlərindən söz düşmüşkən, onun şəhərsəlməsinə doğru istiqamət götürsək, daha maraqlı faktlar ortaya çıxar. Basqalın şəhərsəlməsində küçələrin və bulaqların kvartallar daxilində hansı rolu oynadığına toxunduq, indi isə bu elementlərin yaşayış tikililərinin meydana gəlməsində və formalaşmasında necə təsirə malik olduğunu araşdırıq. Qəsəbədəki evlərin heç birinin baş fasadı digərini ilə üz-üzə deyildir, əgər ev tikmək istəsən belə, elə etməlisən ki, evin pəncərəsi başqasının evi ilə üz-üzə olmasın. Nəticə etibarilə çox az ev tapılar ki, pəncərəsi küçəyə baxsın. Buradakı evlər digər böyük bağlı-bağatlı kənd evlərinə bənzəmir, amma şəhər evlərə oxşar olmayan evlərdir (3). Xınalıqda, Lahıcda, İranın Masulə şəhərində dağın və qayanın üzərində tikilən evin damı o biri evin həyatı hesab olunduğu kimi, bizim Basqalda da evlər bu tərz inşa edilmişdir (5). ♦

Ədəbiyyat

1. <http://discoverazerbaijan.az/ismayilli/>
2. Nədir Rafailoğlunun hazırladığı video sujet -31.10.2011 - <http://www.youtube.com/watch?v=VmAyyJSTrsA>
3. http://azer.com/aiweb/categories/magazine/62_folder/62_articles/62_basgal_lahij.html
4. Nədir Rafailoğlunun hazırladığı video sujet -06.11.2011 - <http://www.youtube.com/watch?v=SbpLJMzUdYo>
5. Əliyeva R., İsayeva T. Əliyev, E. Zeynalov. N. "Xınalıq" Dövlət Tarix-Memarıq və Etnoqrafiya Qoruğu. //Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli abidələri. "Avropa" nəşriyyatı, Bakı-2015 səh-94
6. Zeynalov. N. Basqalın antik-orta əsr və Qafqaz Albaniyası tarixi xronologiyasında yeri. // İncəsənət və mədəniyyət problemləri №1 (43), Təknur, Bakı-2013, səh-74.

Резюме

В статье говорится о Басгале, как о ономастической единице, как о топониме, гидротопониме, этнотопониме, геотопониме, и порой даже как о теомифологическом (религиозно-мифическом) топониме. Также здесь упоминается об истории историко-этнографического памятника - кладбища "Дюзен", об этноархитектуре Басгала и связанных с ним элементов градостроительства. В статье уделяется большое внимание "Ручьям Басгала" как одному из элементов градостроительства.

Ключевые слова: топоним, гидротопоним, этнотопоним, этноархитектура, градостроительство.

Summary

In article it is told about Basgal as onomastic unit as a toponym, hydrotponym, ethnotponym, geotoponime and sometimes even as a theomythological (religious and mythical) toponyms. Also here it is mentioned history of a historico-ethnographic monument - the cemeteries "Duzen", Basgal's ethnoarchitecture and the related elements of town planning. In article much attention is paid to "Basgal's Springs" as to one of them of town planning elements.

Key words: toponym, hydrotponym, ethnotponym, ethnoarchitecture, town planning.